

УДК 930.253(477)

Л. А. КИСЕЛЬОВА*

ДО ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕЄСТРУ УНІКАЛЬНИХ ДОКУМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ

Висвітлено результати роботи Держкомархіву та державних архівів України з виявлення унікальних документів Національного архівного фонду та включення їх до розділу “Унікальні документи Національного архівного фонду” Державного реєстру національного культурного надбання.

Ключові слова: Державний реєстр національного культурного надбання. Унікальні документи Національного архівного фонду; анований перелік унікальних документів Національного архівного фонду; унікальний документ Національного архівного фонду.

До складу Національного архівного фонду включаються інформаційно насичені документи підприємств і установ різних сфер діяльності, а також документи видатних осіб, які існують у єдиному примірнику, що визначає неповторну цінність кожного. Проте в його складі виділяється частина документів, які відносяться до категорії унікальних. Це елітна частина Національного архівного фонду України, насамперед у інформаційному відношенні. Її можна визначити як національне культурне надбання. Природно, що це надбання вимагає підвищеної професійної уваги архівістів.

Досвід вітчизняного архівознавства щодо виокремлення категорій архівних документів за ціннісними ознаками та основні проблеми організації віднесення документів Національного архівного фонду до категорії унікальних досліджувався професором С. Г. Кулешовим¹. Немає сумніву, що проблема віднесення документів до категорії унікальних є актуальною, але маловивченою і потребує подальшого дослідження.

Поняття про різну значущість архівних документів було іманентно властиво усім поколінням архівістів. Проте критерії їх виявлення сформульовані тільки в радянський період, з часом вони допрацьовувалися і змінювалися. Первинне поняття унікальних і особливо цінних документів вживалося не диференційовано, але в 90-х рр. XX ст. остаточно сформувалася думка про необхідність розрізняти ці категорії.

* *Кисельова Леся Анатоліївна* – заступник начальника управління – начальник відділу зберігання та обліку Національного архівного фонду Державного комітету архівів України.

Нині висока значущість УД* знайшла закріплення у тому числі і на законодавчому рівні. Державний реєстр** запроваджено відповідно до Основ законодавства України про культуру з метою обліку об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мають важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначають його внесок у всесвітню культурну спадщину².

До Державного реєстру відповідно до Положення про нього, заносяться, крім іншого, й документальні пам'ятки: унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- і фонові документи, давні рукописи, рідкісні друковані видання. Виконавцем, крім Міністерства культури і туризму, Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства, є й Державна архівна служба України³.

Профільним законом УД визначено як: документ Національного архівного фонду, що становить виняткову культурну цінність, має важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визначає його внесок у всесвітню культурну спадщину⁴. Національний стандарт дає таке визначення унікального архівного документа (унікальна документальна пам'ятка): визначена експертизою категорія цінності архівного документа, що має виняткове значення для історії держави та суспільства, і аналоги якого за документною інформацією і (або) зовнішніми ознаками документа відсутні⁵.

Розділ “Унікальні документи Національного архівного фонду” Державного реєстру зумовлений потребою виокремлення певної групи документів, що мають виняткову історичну та іншу культурну цінність, та покликаний забезпечити гарантовану збереженість цих документів, інформування про них вітчизняну і світову спільноту, введення у науковий і культурний обіг. І це, відповідно, вимагає дотримання особливого порядку їх обліку, зберігання та користування ними.

Включення документів до розділу “Унікальні документи Національного архівного фонду України” Державного реєстру здійснюється Державною архівною службою України, яка є правонаступником Державного комітету архівів України, в установленому порядку. Певні аспекти роботи з УД було унормовано порядком віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру⁶ та методикою і критеріями виявлення і внесення унікальних документальних пам'яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру⁷. Отже, Державний реєстр УД до вве-

* Тут і далі – унікальний документ Національного архівного фонду.

** Тут і далі – Державний реєстр національного культурного надбання.

дення норми погодження анотованих переліків* ЦЕПК** складався із анотованих переліків державних архівів.

Чинний порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних⁸ встановлює, що віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних здійснюється шляхом їх виявлення, проведення експертизи цінності, опису та внесення до Державного реєстру. За результатами проведення виявлення та експертизи цінності документів Національного архівного фонду власники документів або уповноважені ними особи укладають проекти анотованих переліків унікальних документів, що можуть бути віднесені до унікальних. Анотовані переліки подаються Державній архівній службі України на погодження ЦЕПК та внесення до Державного реєстру.

Методикою⁹ віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, визначено критерії віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, організацію роботи щодо виявлення УД, описування УД в анотованому переліку, порядок подання на розгляд анотованого переліку та внесення УД до Державного реєстру.

Критеріями віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних є походження, зміст та зовнішні ознаки документа. Кожний критерій охоплює певний склад характеристик документа, наявність яких є підставою для його віднесення до категорії унікальних. Унікальність документів, створених від 1501 р., визначається переважно за сукупністю критеріїв, характеристик. Ці документи мають бути тільки оригіналами.

Державні архіви надіслали на погодження ЦЕПК анотовані переліки УД, схвалені експертно-перевірними комісіями згідно з методикою. Всього на ЦЕПК надіслали переліки 27 держархівів, які виявили 15 унікальних фондів, 858 унікальних справ, 3222 УД¹⁰.

Аналіз анотованих переліків показав, що держархіви відносять до унікальних документи Національного архівного фонду, які переважно є особливо цінними. Це зумовило прийняття рішення про перегляд критеріїв віднесення документів до унікальних й відмова від віднесення до УД цілих справ, фондів або колекцій та внесення відповідних змін до методики¹².

Сучасний стан з формування Державного реєстру характеризується наступним. Державними архівами представлено на погодження ЦЕПК переглянуті з урахуванням змін до методики та схвалені на засіданнях експертно-перевірних комісій анотовані переліки УД¹¹. Всього 28 дер-

* Тут і далі – анотовані переліки унікальних документів Національного архівного фонду.

** Тут і далі – Центральна експертно-перевірна комісія Держкомархіву.

жархівами пропонувалося віднести до унікальних 2 361 документ, що виявлено в 1246 справах у 174 фондах. У 2009 році ЦЕПК розглянуто ці матеріали.

Після ретельного вивчення ЦЕПК прийнято рішення внести до Державного реєстру 237 УД з фондів центральних та обласних державних архівів. Зокрема, до Державного реєстру внесено Акт проголошення незалежності України 24 серпня 1991 р.¹³, Заповіт Гетьмана Української держави Павла Скоропадського 3 серпня 1918 р. з автографом і сургучевою печаткою¹⁴, Універсал Директорії Української Народної Республіки про злуку з Західно-Українською Народною Республікою 22 січня 1919 року¹⁵, Закон про громадянство Української Народної Республіки 15 листопада 1921 р.¹⁶, вірші Т.Г.Шевченка “Думка” 1838 р.¹⁷, “Бандуристе, орле сизий!” 1840 р.¹⁸, “Миколі Івановичу Костомарову” 1847 р.¹⁹, “Сон” 1859 р.²⁰, лист видатного вченого-хіміка, професора Д. І. Менделєєва²¹, студентську роботу Івана Франка “Про Лукіана і його сучасність”²², грамоти на пергаменті XIII–XV століть²³ та інші.

Серед відхилених документів ті, що належать до типової документації, мають регіональне значення або не мають сукупності критеріїв, за якими можуть бути віднесені до унікальних. Наприклад, родовідні книги дворян у Державному архіві Хмельницької області, ревізські казки у Державному архіві Вінницької області. Звичайно, це насправді досить цікаві документи і за своїм змістом, і своїм оформленням, але подібні документи є в інших архівах. Унікальними ж мають бути ті документи, які єдині та неповторні за своїм значенням, змістом, важливістю інформації, зовнішнім оформленням та іншими важливими критеріями.

Документи, які не ввійшли до Державного реєстру, безперечно, мають культурну й історичну цінність, і необхідно розглядати доцільність повернення такої окремої категорії документів Національного архівного фонду як “особливо цінні”, котра не унормована в українському архівному законодавстві.

Набутий досвід з формування Державного реєстру УД Держкомархівом проаналізовано й висвітлено під час проведення у жовтні 2010 р. семінару з питань організації роботи з УД для голів експертно-перевірних комісій державних архівів та Національної академії наук України.

Робота із УД охоплює великий спектр видів архівних робіт: це – виявлення, експертиза цінності, описування, облік, зберігання, перевіряння наявності та стану документів, створення страхового фонду документів та фонду користування ними, проведення грошової оцінки і організацію страхування УД.

Державний реєстр – це фактично список. Але щоб внести в нього дані, потрібно провести серйозну наукову роботу, зробити детальний опис документа. Виявлення, описування та віднесення документів На-

ціонального архівного фонду до унікальних потребують від архівістів, які здійснюють цю роботу, високих професійних знань, часто й знання староукраїнської, староросійської, церковнослов'янської, латинської та іноземних мов, зокрема польської, угорської, румунської, німецької, французької, якими написані документи, а також знань фондів власного архіву й інших архівів України та світу. На жаль, не може бути універсальних порад і рекомендації для всіх архівів, зважаючи на специфіку їх фондів та склад документів.

Можна виділити основні недоліки у складанні анотованих переліків. Так, державні архіви не завжди здійснюють страхування документів й не зазначають відповідні графи анотованих переліків; не завжди якісно й детально складається анотація на УД, у графі 12 “Характеристика унікальності” не завжди подається детальне обґрунтування унікальності кожного документа з перерахуванням усіх критеріїв, за якими документ віднесено до унікальних; інколи запис анотованого переліку заповнюється не на окремі документи, а на цілу справу, при цьому не завжди зрозумілі критерії, за якими документи віднесено до унікальних.

Існують розбіжності в частині внесення до Державного реєстру УД окремих видів документів, які містять записи про відомих осіб – ревізьких казок та метричних книг. З одного боку ревізькі казки та метричні книги – це масові документи, а з іншого боку, їх окремі записи можуть торкатися неординарних особистостей, не тільки в Україні, а й у світовому масштабі.

Постає питання, чи може бути унікальним документ, якщо він має подібні у своєму роді? Думаю, не може. Наприклад, Державним архівом в Автономній Республіці Крим було запропоновано включити до Державного реєстру 70 документів із автографом імператора Миколи I. Вибрати з них УД досить важко, тому тут необхідно застосовувати порівняльний аналіз та визначитися за сукупністю критеріїв.

Складніша справа з особистостями. Наприклад, до УД віднесено лист із автографом Д. І. Яворницького²⁴. Відомо, що на сьогодні виявлено близько 500 листів Д. І. Яворницького, які зберігаються в різних архівах, бібліотеках, музеях та приватних колекціях України та Росії²⁵, у той же час віднесенням документу до унікальних підкреслено значущість самої особистості академіка Д. І. Яворницького. Очевидно, прийде час, коли буде проведено порівняльний аналіз усіх листів й визначено серед них унікальний.

Не викликає сумніву всесвітня відомість та значущість для України та світу таких осіб серед діячів культури, як Тарас Шевченко, Леся Українка, Іван Франко. У той же час постає питання, чи усі документи із автографом цих видатних осіб або інформацією про найбільш важливі події їх життя визнавати унікальними? Вважаю, якщо це власноруч написаний твір, то так.

Більше того, зустрічаються випадки, коли поетом написано улюблену поезію декілька разів. Наприклад, на сьогодні виявлено п'ять автографів вірша “Сон” Т. Г. Шевченка²⁶, один із яких зберігається у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України й включений до Державного реєстру УД.

Окремо хочу зупинитися на універсалах гетьманів — тут виникає колізія з критеріями унікальності цих документів. Універсали – це здебільшого документи майнового характеру. Визнати всі їх унікальними неможливо. Під час розгляду ЦЕПК анотованого переліку Центрального державного історичного архіву України, м. Київ професором С.Г. Кулешовим запропоновано відносити до унікальних перший і останній універсал кожного гетьмана з врахуванням його оригінальності і наявності зовнішніх ознак того часу. Також потрібно враховувати не регіональний аспект, а національний.

Оскільки порядок ведення Державного реєстру УД передбачає й можливість виключення документу із Державного реєстру, то у міру надходження пропозицій від власників документів Національного архівного фонду або уповноважених ними осіб, очевидно, буде проводитися додаткова експертиза цінності деяких УД.

Інформуванню про УД, введенню їх у науковий і культурний обіг сприяють публікації архівістів, так С. А. Каменевою вперше опубліковано й подано опис та характеристику унікальності Універсалу гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу²⁷; Ж. І. Сергою опубліковано заяву Симона Васильовича Петлюри на ім'я Київського міського голови з проханням про зарахування його на вакантну посаду архіваріуса Межового відділення Київської міської управи²⁸; Н. В. Маковською подано короткий опис історичних умов створення та характеристику унікальності Декларації про державний суверенітет України²⁹; Т. П. Папакіною визначено характеристику унікальності Універсалу Директорії Української Народної Республіки про злуку з Західно-Українською Народною Республікою³⁰, В. М. Шепелюком подано історію написання та характеристику унікальності вірша Т. Г. Шевченка “Сон”³¹.

Виконану роботу слід розглядати як важливий, але не останній крок у формуванні Державного реєстру. Треба постійно дотримуватися вимог щодо забезпечення збереження УД та щорічно проводити їх страхування. Окрім роботи із вже внесеними до Державного реєстру УД слід продовжити пошук виявлення УД, проведення експертизи їх цінності, внесення до Державного реєстру та проведення усіх необхідних видів роботи щодо забезпечення їх збереження та обліку, грошової оцінки, страхування, створення страхового фонду та фонду користування.

Крім того, дотепер виявлення УД проводилося лише у державних архівах й переважно у фондах дорадянського періоду. Виявлення УД радянського періоду ускладнюється неоднозначністю їх оцінки за вказаними в Методиці критеріями. Необхідно активізувати роботу з виявлення УД в особових фондах, колекціях документів, НТД. Також необхідно активізувати роботу з виявлення УД в музеях і бібліотеках. Не виключено, що у фондах цих установ можуть бути виявлені документи, що належать до XV ст. і раніше.

Виявлення також потрібно проводити серед документів приватних колекцій фізичних осіб, що знаходяться у власників. Держкомархівом уже затверджено порядок обліку УД, що зберігаються у власників документів або уповноважених ними осіб, що перебувають у зонах комплектування архівних установ³².

Кожен УД, внесений до Державного реєстру заслуговує на окрему увагу й чекає на своїх дослідників. А скільки ж архівних документів ще чекають визнання їх унікальності? Очевидно, серед них Пересопницьке Євангеліє (1556–1561 рр.); одна з перших демократичних конституцій світу – Конституція Пилипа Орлика 5 квітня 1710 р., оригінали якої зберігаються в архівах Росії, Швеції та Франції; четвертий Універсал Центральної Ради 22 січня 1918 р., котрим проголошувалася повна незалежність Української Народної Республіки.

Таким чином, Держкомархівом та державними архівами проведено величезну роботу з виявлення УД та внесення їх до розділу “Унікальні документи Національного архівного фонду” Державного реєстру. Але набутий досвід свідчить про необхідність подальшого теоретичного обґрунтування та нормативно-методичного забезпечення цієї важливої роботи. По-перше, при віднесенні документів до унікальних архівістам необхідно застосовувати всебічний порівняльний аналіз документів Національного архівного фонду, враховувати сукупність критеріїв та національний аспект. По-друге, слід продовжити вдосконалення критеріїв віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних. По-третє, потребує підвищення професійності архівістів, які виконують таку важливу суспільно значущу справу, як виявлення та описування УД.

¹ Кулешов С. До проблеми віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних / Сергій Кулешов // Студії з архів. справи та документознавства. – К., 2008. – Т. 16. – С. 15–29.

² Закон України “Основи законодавства України про культуру” від 14 лютого 1992 року N 2117-ХІІ.

³ Постанова Кабінету Міністрів України від 12.08.1992 № 466 “Про затвердження Положення про Державний реєстр національного культурного надбання”.

⁴ Про Національний архівний фонд та архівні установи : Про внесення змін до Закону України від 13.12.2001 р. № 2888-III // Відом. Верховної Ради України. – 1994. – № 15. – Ст. 86.

⁵ Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення понять [Текст] : ДСТУ 2732:2004 / Розробники: С. К улешов (кер. розробки), О. Загорецька, Л. Драгомірова [та ін.]. – На заміну ДСТУ 2732-94 ; чин. від 2004-28-05. – К. : Держспоживстандарт України, 2005. – 32 с. – (Національний стандарт України).

⁶ Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, внесення їх до Державного реєстру національного культурного надбання та зберігання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України “Деякі питання формування і функціонування Національного архівного фонду” від 16 листопада 2002 р. № 1739.

⁷ Методика і критерії виявлення і внесення унікальних документальних пам’яток Національного архівного фонду України до Державного реєстру національного культурного надбання, затверджена наказом Головного архівного управління при Кабінеті Міністрів України та Національної академії наук від 19 листопада 1998 р. № 73/298.

⁸ Порядок віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, їх обліку та зберігання, затверджений постановою Кабінету Міністрів України “Про проведення експертизи цінності документів” від 8 серпня 2007 р. № 1004.

⁹ Методика віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, затверджена наказом Держкомархіву від 19.02.2008 р. № 34 і зареєстрована в Міністерстві юстиції України 12 березня 2008 р. за № 202/14893.

¹⁰ Відповідно до наказу Держкомархіву “Про організацію виявлення унікальних документів НАФ” від 21.03.2008 р. № 49.

¹¹ Відповідно до наказу Держкомархіву “Про організацію виявлення унікальних документів НАФ” від 16.01.2009 р. № 7.

¹² Зміни до Методики віднесення документів Національного архівного фонду до унікальних, затверджені наказом Держкомархіву від 25.11.2008 р. № 237, зареєстрованим в Міністерстві юстиції України 17.12.2008 р. за № 1203/15894.

¹³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1, оп. 16, спр. 4630, арк. 2.

¹⁴ Там само, ф. 3766, оп. 3, спр. 10, арк. 3–4.

¹⁵ Там само, ф. 1429, оп. 1, спр. 5, арк. 5.

¹⁶ Там само, ф. 1065, оп. 4, спр. 96, арк. 48–50.

¹⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України, ф. 506, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

¹⁸ Там само, ф. 506, оп. 1, спр. 2, арк. 1.

¹⁹ Там само, ф. 506, оп. 1, спр. 7, арк. 2.

²⁰ Там само, ф. 506, оп. 1, спр. 11, арк. 1.

²¹ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 680, оп. 1, спр. 331, арк. 1.

²² Державний архів Львівської області, ф. 26, оп.11, спр. 1339, арк. 1–17.

²³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів, ф. 131, оп.1, спр. 1–150

²⁴ Державний архів Херсонської області, ф. 5, оп. 1, спр. 4, арк. 140.

²⁵ *Абросимова С. В.* З епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького / *С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова* // Український історичний журнал. – 2005. – № 5. – С. 114–165.

²⁶ *Шепелюк В. М.* Вірш Тараса Шевченка “Сон” (“На панщині пшеницю жала”) // Архіви України. – 2010. – № 1 (267). – С. 135–137.

²⁷ *Каменєва С. А.* Універсал гетьмана Івана Самойловича охочекомонному полку Якова Павловського скласти присягу на вірність новому царю Петру Олексійовичу // Архіви України. – 2009. – № 6 (266). – С. 211–220.

²⁸ *Серга Ж. І.* Справа “Про службу Симона Васильовича Петлюри” у фондах Державного архіву міста Києва // Архіви України. – 2009. – № 5 (265). – С. 221–226.

²⁹ Декларація про державний суверенітет України. Підготувала Маковська Н. В. // Архіви України. – 2010. – № 3–4 (269). – С. 167–179.

³⁰ *Папакіна Т.* Універсал Директорії Української Народної Республіки про злуку з Західно-Українською Народною Республікою // Архіви України. – 2009. – № 5 (265). – С. 164–167.

³¹ *Шепелюк В. М.* Вірш Тараса Шевченка “Сон” (“На панщині пшеницю жала”) // Архіви України. – 2010. – № 1 (267). – С. 135–137.

³² Порядок обліку унікальних документів, що зберігаються у власників документів або уповноважених ними осіб, що перебувають у зонах комплектування архівних установ, затверджений наказом Держкомархіву від 16 серпня 2010 р. № 124, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 8 вересня 2010 року за №789/18084.

Освещены результаты работы Госкомархива и государственных архивов Украины по выявлению уникальных документов Национального архивного фонда и включению их в раздел “Уникальные документы Национального архивного фонда” Государственного реестра национального культурного наследия.

Ключевые слова: Государственный реестр национального культурного наследия; уникальные документы Национального архивного фонда; анотированный перечень уникальных документов Национального архивного фонда; уникальный документ Национального архивного фонда.

The article highlights the results of the activity of the State Committee on Archives and State Archives of Ukraine concerning the revelation of unique documents of National Archival Fond and the insertion them into “Unique documents of National Archival Fond” section of the State register of national cultural heritage.

Key words: the State register of national cultural heritage; unique documents of National Archival Fond; an annotated list of unique documents of National Archival Fond; unique document on National Archival Fond.